

УДК 728.61.03.12:[644.1+644.3]

ОПАЛЮВАЛЬНІ ТА ОСВІТЛЮВАЛЬНІ ПРИСТРОЇ В ІНТЕР'ЄРІ НАРОДНОГО ЖИТЛА УКРАЇНЦІВ

ЕГОРОВА В. С.¹, *асист.*,

ЕНЕВА Ю.², *студ.*

¹ Кафедра українознавства, Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури», вул. Чернишевського, 24-а, 49600, Дніпро, Україна, тел. 0667220400, e-mail: vitusja03@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6246-3268

² Кафедра українознавства, Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури», вул. Чернишевського, 24-а, 49600, Дніпро, Україна, тел. 0667220400, e-mail: vitusja03@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6246-3268

Анотація. Постановка проблеми. Житло належить до найважливіших елементів традиційної культури українського народу. Невід'ємний і визначальний елемент як стародавнього, так і сучасного житла - це опалювальні та освітлювальні пристрої. Не всі знають елементи інтер'єру народного житла українців, призначені для освітлення та обігріву помешкання. До складової традиційної системи опалення народного житла України належать вариста піч, лежанка, груба. Різновидами джерел, засобів, способів та приладів, за допомогою яких народ освітлював помешкання в денну або вечірню пору, були лучина, світоч, свічки, ліхтарі, каганці, лампи. **Мета статті** - розповісти про різноманітність опалювальних та освітлювальних пристроїв в інтер'єрі селянського житла України, дослідити матеріали, з яких їх виготовляли, визначити особливості використання. **Висновок.** Основним опалювальним пристроєм українців справедливо вважається традиційна вариста піч. Однак варто зазначити, що функцію обігріву приміщення виконували також груба та лежанка. У системі штучного освітлення житлового приміщення давніх українців відомі різноманітні пристрої-світильники: лучина, світоч, свічка, каганець, ліхтар, лампа.

Ключові слова: українська хата, опалювальні та освітлювальні пристрої, піч, груба, лежанка, лучина, світоч, свічка, ліхтар, каганець, лампа

ОТОПИТЕЛЬНЫЕ И ОСВЕТИТЕЛЬНЫЕ ПРИБОРЫ В ИНТЕРЬЕРЕ НАРОДНОГО ЖИЛЬЯ УКРАИНЦЕВ

ЕГОРОВА В. С.¹, *ассист.*,

ЕНЕВА Ю.², *студ.*

¹ Кафедра украиноведения, Государственное высшее учебное заведение «Приднепровская государственная академия строительства и архитектуры», ул. Чернышевского, 24-а, 49600, Днепр, Украина, тел. 0667220400, e-mail: vitusja03@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6246-3268

² Кафедра украиноведения, Государственное высшее учебное заведение «Приднепровская государственная академия строительства и архитектуры», ул. Чернышевского, 24-а, 49600, Днепр, Украина, тел. 0667220400, e-mail: vitusja03@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6246-3268

Аннотация. Постановка проблемы. Жилье принадлежит к важнейшим элементам традиционной культуры украинского народа. Неотъемлемым и определяющим элементом как древнего, так и современного жилья являются отопительные и осветительные устройства. Не все знают элементы интерьера народного жилища украинцев, которые предназначены для освещения и обогрева помещения. К составляющей традиционной системы отопления народного жилища Украины принадлежат печь, лежанка, груба. Разнообразиями источников, средств, способов и приборов, с помощью которых народ освещал помещение в дневную или вечернюю пору, были лучина, факел, свечи, фонари, светильники, лампы. **Цель статьи** - рассказать о разнообразии отопительных и осветительных устройств в интерьере крестьянского жилища Украины, исследовать материалы, из которых их изготавливали, определить особенности использования. **Вывод.** Основным отопительным устройством украинцев справедливо является традиционная печь. Однако стоит отметить, что функцию обогрева помещения выполняли также груба и лежанка. В системе искусственного освещения жилого помещения древних украинцев известны разнообразные устройства-светильники: лучина, факел, свеча, лампа, фонарь.

Ключевые слова: украинская хата, отопительные и осветительные устройства, печь, груба, лежанка, лучина, факел, свеча, фонарь, ночник, лампа

HEATING AND LIGHTING DEVICES IN THE INTERIOR OF UKRAINIAN'S FOLK HOUSING

YEGOROVA V.S.¹, *assistant*,

YENEIVA YU.², *student*.

¹Department of Ukrainian Study, State Higher Educational Establishment «Prydniprov's'ka State Academy of Civil Engineering and Architecture», 24-A, Chernyshevskoyi str., 49600, Dnipro, Ukraine, tel. 0667220400, e-mail: vitusja03@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6246-3268

²Department of Ukrainian Study, State Higher Educational Establishment «Prydniprov's'ka State Academy of Civil Engineering and Architecture», 24-A, Chernyshevskoyi str., 49600, Dnipro, Ukraine, tel. 0667220400, e-mail: vitusja03@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-6246-3268

Abstract. Problem statement. Housing belongs to the most important elements of the traditional culture of the Ukrainian people. The essential and defining element of both ancient and modern housing are heating and lighting devices. The importance of the problem is that not everyone knows the elements of the national housing of Ukrainian interior designing for lighting and heating. The furnace, bench, stove belong to the composing of traditional heating systems of folk housing of Ukraine. Varieties of sources, means, methods and devices were torch, candles, lanterns, lamps by which people light the room in the daytime or evening time. **Purpose.** Share a variety of heating and lighting devices in the interior of peasant houses of Ukraine to research the materials from which they were made, to determine the particular use. **Conclusion.** The main heating device of Ukrainians is a traditional oven. However, it should be noted that the space heating function was performed as stove and bench. Different devices of light: torch, flame, candle, lamp, are known in the system of artificial lighting of premises of ancient Ukrainians.

Keywords: *Ukrainian hut, heating and lighting devices, furnace, stove, bench, torch, flame, candle, lantern, night light, lamp*

Постановка проблеми. Житло належить до найважливіших елементів традиційної культури українського народу. Невід'ємним і визначальним елементом як стародавнього, так і сучасного житла є опалювальні та освітлювальні пристрої. Важливість проблеми полягає в тому, що не всі знають елементи інтер'єру народного житла українців, призначені для освітлення та обігріву помешкання. До складової традиційної системи опалення народного житла України належать вариста піч, лежанка, груба. Різновидами джерел, засобів, способів та приладів, за допомогою яких народ освітлював помешкання в денну або вечірню пору, були лучина, світоч, свічки, ліхтарі, каганці, лампи.

Аналіз публікацій. Питання щодо освітлювальних та опалювальних пристроїв інтер'єру народного житла українців висвітлене в працях Р. Радовича [1], В. Сивака [2], Р. Сілецького [3], Г. Мезенцевої [4], Р. Данковської [5] та інших етнографів. Яскравий приклад - праця Василя Сивака, який дуже детально розповів про певні етапи розвитку опалювальних пристроїв та різновиди світильників у помешканні українців. Стисло проаналізовано їх матеріал, різні варіанти, розміри, форму, застосування тощо.

Мета статті – розповісти про різноманітність опалювальних та освітлювальних пристроїв в інтер'єрі селянського житла України, дослідити

матеріал, з якого їх виготовляли, визначити особливості використання.

Виклад матеріалу. Хата – житловий простір людини, місце родинних обрядів, символ добробуту. Вигляд української хати, з одного боку, підкреслював естетичні смаки селянина, його характер, індивідуальність, з іншого – унікальність, неповторність того місця на землі, де цей будинок розташований.

В Україні хата – це затишна, найчастіше білена зовні і всередині, будівля під солом'яним дахом. Народне житло належить до головних елементів традиційної культури народу, а система опалення та відведення диму становить одну з найважливіших типологічних особливостей.

Найважливішим елементом інтер'єру житлового приміщення українців був опалювальний пристрій – вариста піч, яка розташовувалася в передньому куті хати справа від дверей біля напільної та сінешньої стін. Вона ефективно обігрівала житлове приміщення і відкривала широкі можливості для термічної обробки їжі – печіння, варіння, тушкування, сушіння. Крім того, на печі спали діти та найстарші члени сім'ї. Піч займала приблизно четверту частину житлового приміщення. Її устя було повернуте до фасадної, чільної стіни (за винятком Лемківщини, де пічний отвір за місцевою традицією виходив до причілкової стіни) [2].

Піч пройшла певні етапи розвитку: пічка-кам'янка, курна піч, напівкурна піч, які

приспособані до повного усунення диму за межі житла. Матеріалами для спорудження печі були камінь, глина, цегла-«сирівка», вогнетривка цегла, розпиляна деревина. Остання найчастіше використовувалася для нижньої частини конструкції курної чи напівкурної печі в Карпатах, на Поліссі.

Найбільш примітивною й архаїчною за походженням була піч-кам'янка, відома вже за даними археології у ранньослов'янському періоді. Її викладали посеред житла на землі із кусків каменю або монтували на підвищеному майданчику. Така піч мала круглу або овальну форму.

Пізніше завжди ставили в куті між задньою стіною хати та стіною сіней, біля самих дверей. Часто її робили з глини, часом – із цегли (особливо із сирцю), у гуцулів, наприклад, - із кахелю, що характерно і для Слобожанщини. У нашому регіоні печі були мазані, у заможних людей – кахляні (подібні побутували й на Полтавщині, у селах поблизу річок Псел, Хорол, Ворскла). Етнограф М. Сумцов підкреслював: «Окрім вирізних сволоків в старовину на Слобожанщині у панських та міщанських домах була ще одна гарна окраса – печі з кольоровими кахлями» [6].

На жаль, вони знищені цілком. Були жовті, сині кахлі, з птахами, з козаками на коні. На Слобідській Україні найдавнішими були кахлі із зображенням сонця у вигляді розет, кругів, з козацькими мотивами, зокрема козак на коні. До середини XVIII ст. на Слобідській Україні використовували рельєфні кахлі, а пізніше – розписні. Такі кахлі зафіксував архітектор і вчений С. Таранушенко на Харківщині. Ставлячи піч із глини, спочатку виліплювали із землі та глини відповідне підвищення, а потім на нього, де власне і повинна бути піч, клали великий куль соломи, або частіше бажаного для печі обсягу мішок, який набивали соломою, обліплювали з усіх боків мокрою глиною. Коли вона засихала, витягували полову чи солону. Потім ліпили припічок, прироблювали комин чи димар. Останній клали з лози, очерету, збивали з дощок. Із часом на Слобожанщині почали робити печі з цегли [6]. Чорних хат із печами без

комина чи димаря у нашому регіоні, на відміну від бойків, не було.

Піч правобережних і лівобережних районів нижньої течії Дніпра відрізнялася в основному формою комина варистої печі. Так, на Правобережній Україні піч мала відкритий припічок, над яким на стовпчиках або без них нависав комин у формі усіченої чотиригранної піраміди. Похилі стінки комина мали завжди вгорі і по низу профільне завершення у вигляді кількох тяг.

На початку XX ст. до варистої печі з метою доцільнішого її використання добудовували ще одну піч ("грубу"), якою опалювали хату. Конструктивно-архітектурне вирішення цього комплексу ("піч-груба") продовжувало традиційні прийоми, усталені в усіх районах України. Грубу прикрашали настінним розписом. Декоративно-художні оздоби груби поєднувалися в кольоровій і в орнаментальній розробці з декором печі.

Груба – наступний різновид обігрівальних пристроїв у системі опалення народного селянського житла кінця XIX століття. Її вимуровували з цегли-«сирівки», пізніше з вогнетривкої цегли. Розміри, форма та конструктивне вирішення довільні. Груба на всій території України пройшла певні етапи розвитку. Спочатку її у вигляді прямокутного стояка примуровували збоку до печі. Вона мала окремий димохід, який тягнувся до комина печі та виходив назовні. Для кращого нагрівання стін і збереження тепла димовідвідні груби вимуровували з вертикальними поворотами (верх-низ-верх) [2].

У системі опалення внутрішнього житлового простору селянського житла функціонував різновид опалювального пристрою – лежанка. Широко побутувала на теренах України, зокрема, на Поліссі, Київщині, Чернігівщині, Слобожанщині, в Центрі, на Сході і Півдні України уже в кінці XIX і до середини XX століття. Лежанки роблять і в наш час як із метою обігріву приміщення, так і з метою відтворення етноколоту. Матеріалом для спорудження лежанки були: глина, цегла-«сирівка», куски каменю, металеві прутки

тощо. Прямокутну за формою, завдовжки 110 – 130 см, завширшки 60 – 65 см та висотою 70 – 75 см, її вимуровували збоку біля печі.

У системі побутового та господарського укладу життя у селянській оселі великого значення надавали освітленню (різновид джерел, засобів, способів та приладів, за допомогою яких селяни освітлювали помешкання в денну або вечірню пору). Є два різновиди джерел освітлення народного житла – природне і штучне. Джерела природного освітлення – сонце і місяць, прямі або відбиті промені яких потрапляють у хату крізь вікна чи відчинені двері. Оскільки вікна в хаті були малого розміру та розташовувалися низько, природного освітлення не вистачало. Воно зростало внаслідок поступового збільшення кількості вікон, особливо їх розмірів та висоти стін.

Джерелом штучного освітлення народного житла був вогонь, який селяни здавна добували різноманітними засобами та способами й утримували на певний час за допомогою спеціальних приладів. Наприклад, із тертям дерева об дерево (загорялася деревина), ударами каменя об камінь чи металу об камінь (кресало) проскакували іскри для загоряння губки, моху, дрібних сухих гіллячок, сухої трави.

Скрізь в Україні, аж до середини ХХ ст., селяни для штучного освітлення житлового помешкання застосовували досить різноманітні за матеріалом, розмірами, формою, декоративною оздобою світильники. Такими світильниками були лучина, світоч. Їх умовно поділили на два типи. До першого типу належать світильники, основа яких до горіння складається переважно з твердих матеріалів: 1) лучина – тонка довга дерев'яна скіпка (мала різноманітні конструктивні пристосування для її утримання під час горіння); 2) світоч – велика свічка смолоскип («посвіт») – комплекс підвісних та стаціонарних пристосувань до спалювання лучини; 3) свічки (застосовувались рідко, переважно лише власниками пасік); 4) ліхтарі (зі свічками). До другого типу належать світильники, які

мають відкриті або закриті ємкості для зберігання рідких горючих засобів (олії, гасу): каганці; лампи; ліхтарі [4].

Найдавнішим пристроєм для освітлення народного житла була лучина – різновид світильників, яким селяни освітлювали традиційне житло на всій території України протягом століть.

Гасова лампа – різновид світильників промислового виробництва, стала доступною в освітленні народного житла багатих міщан і селян. Бідніший прошарок населення, зважаючи на дороговизну гасу, ламп та скла до неї, не мав змоги її придбати. І лише у 30 – 40-х рр. ХХ ст. збільшення випуску газових ламп та зменшення їх вартості сприяло закупівлі ламп усіма прошарками населення. Газові лампи виготовляли з металу, скла, бронзи, міді, порцеляни. Були вони довільні за розмірами, формою, конструкцією, декоративним оздобленням та кольоровим вирішенням. Газова лампа складалася з резервуара на гас, пальника, всередині якого містився фіксатор і регулятор гноту, лампового скла та пристосування для перенесення чи підвішування. У хаті газову лампу ставили на стіл, припічок, «комин», скриню, лаву, ослін, мисник, підвішували до стелі або навішували на стіну. До середини ХХ ст. газова лампа стала основним джерелом освітлення селянського житла. Селяни використовували її до повної електрифікації осель, в окремих випадках – до кінця 70-х рр. ХХ століття.

До різновидів світильників, якими селяни освітлювали традиційне народне житло в темну пору, слід віднести каганець. Засобами освітлення у каганці був гніт (на Поліссі – «віхоть», «гньотик»), який робили з домотканих ниток льону, конопель, шматочків тканини, нарізаних смужок із капелюха тощо. Гніт поступово втягував у себе горючу речовину – тваринний жир («лій»), смалець, конопляну чи соняшникову олію, гас, що містилися в ємкостях. Найпростішою формою була невеличка поглиблена мисочка з глини, кругла або овальна, з витягнутим носиком. Давньоруські каганці, віднайдені під час

археологічних розкопок у Києві, Чернігові, Білгороді тощо, ймовірно, подібні за формою та розмірами до античних, віднайдені у середньовічних містах Криму – Херсонесі, Корчевому (Керчі), оскільки між цими містами були торговельні зв'язки. Саме з цього часу, очевидно, для збільшення освітлювальної площі, круглу або овальну мисочку монтують на невисокій ніжці-підставці. Така форма глиняного чи металевого каганця збереглася до початку

XX ст. практично на всій території України [2].

Висновок. Основним опалювальним пристроєм українців була традиційна вариста піч, та функцію обігріву приміщення виконували також груба і лежанка. У системі штучного освітлення житлового приміщення давніх українців відомі різноманітні пристрої-світильники: лучина, світоч, свічка, каганець, ліхтар, лампа.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Радович Р. Поліська піч: специфіка формування опріччя / Роман Радович // Народознавчі зошити. – 2014. – № 2(116). – С. 270-291.
2. Сивак В. Освітлювальні та опалювальні пристрої в інтер'єрі народного житла українців / Василь Сивак // Народознавчі зошити. – 2015. – № 4(124). – С. 926–942.
3. Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості) / Роман Сілецький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2001. – Т. 242 : Праці Секції етнографії і фольклористики. – С. 230–247.
4. Мезенцева Г. Г. Давньоруські керамічні світильники та свічники / Г. Г. Мезенцева // Археологія. – 1973. – № 10. – С. 72–77. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Mezentseva_H_H/Davnoruski_keramichni_svitylnyky_ta_svichnyky.pdf.
5. Данковська Р. С. Українські народні світильники / Р. С. Данковська // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури / Народ. комісаріат освіти УРСР, Управління наук. установами. – Харків, 1927. – Т. 7, вип. 1. – С. 93 – 103 ; 1930. – Т. 9. – С. 43–58.
6. Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України : вибр. пр. / Сумцов М. Ф. ; упоряд., підгот. тексту, передм., післямова та прим. М. М. Красикова. – Харків : Вид. Савчук О.О., 2011. – 558 с.

REFERENCES

1. Radovych R. *Poliska pich: spetsyfika formuvannia oprichchia* [Poliska oven: epy specific formation of oprichchya]. *Narodoznavchi zoshyty* [Ethnology notes]. 2013, no. 2 (110). pp. 212–230. (in Ukrainian).
2. Syvak V. *Osvitliuvalni ta opaliuvalni prystroi v interieri narodnogo zhytla ukrainsiv* [Lighting and heating devices in the interior of the national housing of ukrainian]. *Narodoznavchi zoshyty* [Ethnology notes]. 2015, no. 4 (124), pp. 926–942. (in Ukrainian).
3. Siletskyi R. *Problema typologii opaliuvalnykh prystroiv starodavnogo zhytla v Ukraini (konstruktyvno-funktsionalni osoblyvosti)* [The problem of typology for heating devices of ancient housing in Ukraine (structural and functional features)]. *Zapysy Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* [Notes of Shevchenko Scientific Society]. Lviv, 2001, vol. 242, pp. 230–247. (in Ukrainian).
4. Mezentseva H.H. *Davnoruski keramichni svitylnyky ta svichnyky* [Ancient ceramic lamps and candlesticks]. *Arkheologiya* [Archaeology]. 1973, no. 10, pp. 72–77. Available at: http://shron.chtyvo.org.ua/Mezentseva_H_H/Davnoruski_keramichni_svitylnyky_ta_svichnyky.pdf(in Ukrainian).
5. Dankovska R.S. *Ukrayinski narodni svitylnyky* [The Ukrainian folk lamps]. Kharkiv, 1924, vol. 7, iss. 1, pp. 93–103 (in Ukrainian).
6. Sumtsov M.F. *Doslidzhennia z etnohrafii ta z istorii kultury Slobidskoi Ukrainy* [Research on ethnography and cultural history of Slobodska Ukraine]. Kharkiv: Savchuk O.O., 2011, p. 558. (in Ukrainian).

Рецензент: д-р іст. н., проф Кривчик Г. Г.

Надійшла до редколегії: 16.05.2016 р. Прийнята до друку: 12.06.2016 р.